

Галина ФЕНИНЕЦЬ,
магістр політології,
ДВНЗ «УжНУ»

РОСІЙСЬКИЙ ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВПЛИВ ЯК ФАКТОР ВИНИКНЕННЯ КРИЗИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано методи інформаційного впливу Російської Федерації на східні лімітрофні області України, зокрема на кризу національної ідентичності, анексію Криму та військовий конфлікт на Луганщині та Донеччині.

Ключові слова: гібридна війна, пропаганда, інформаційний вплив, рефреймінг, психологічний тероризм, ЗМІ, Інтернет, фейк.

В статтє анализируются методы информационного влияния Российской Федерации на восточные лимитрофные области Украины, в частности на кризис национальной идентичности, аннексию Крыма и военный конфликт на Донбассе.

Ключевые слова: гибридная война, пропаганда, информационное влияние, рефрейминг, психологический терроризм, СМИ, Интернет, фейк.

Methods of the Russian information influence for the Eastern regions of Ukraine, crisis of the national identify, annexation of the Crimea and military conflict are considered in the article.

Keywords: hybrid war, propaganda, information influence, reframing, psychological terrorism, media, Internet, fake.

Формування консолідованої політичної нації та ідентичності в Україні є одним з найактуальніших завдань, що постали перед Україною з перших днів незалежності. Враховуючи те, що Україна є поліетнічною державою, яка довгий період знаходилася у складі різних

країн, питання національної ідентичності та окреслення виразного ідентифікаційного простору диктується не стільки пізнавальними чи теоретичними завданнями, скільки практичними. На жаль, за роки існування самостійної України так і не було вироблено єдності серед народу та єдиного бачення спільної мети існування, наслідком чого є ще більша диференціація між Заходом і Сходом країни

Розкол України, існування двох світів та уявних регіонів (Донбас, Закарпаття, Галичина, Крим тощо) – теми-супутники з перших днів життя незалежної України. Так чи інакше, важко було б не помітити протиріччя, які існували серед українських громадян. Роль провідного каталізатора, який дозволив проблемі проявитися в повній мірі, зіграло пряме згортання демократичного транзиту в Україні за часів Януковича, а також пряме політичне втручання Росії та актуалізація нею концепту «русского мира», помножені на геополітичні сенси РФ у розбудові спільного «євразійського» політичного та гуманітарного простору, геополітична конкуренція РФ з США та Європою.

Наукові дослідження. Проблема національної ідентичності вивчалася багатьма дослідниками, це, зокрема, напрацювання Л.Нагорної, Л.Ляпіної, М.Козловець. Вплив російського фактору досліджували З.Бжезинський [1], П. Шевчук [10] та ін. Для написання цієї статті допоміжними матеріалами також стали дослідження Київського міжнародного інституту прав людини і запобігання екстремізму та ксенофобії [5], соціологічні опитування Центру Разумкова [6] та Інтернет-ресурс – відеохостинг YouTube [4].

Мета статті – проаналізувати зовнішній російський інформаційний вплив на виникнення кризи національної ідентичності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Криза національної ідентичності супроводжувала більшість країн, що стали

на шлях побудови власної держави. Вибір ідентифікаційних орієнтирів ставав одним із головних завдань новоствореної держави. В Україні цей вибір ускладнювався не лише внутрішніми незгодами, а й зовнішнім фактором. Тому на самому початку статті варто зауважити, що саме внутрішні непорозуміння дозволили проявитися впливу Російської Федерації. Остання завжди була вічним «супутником» українського націєтворення. Значна частина південно-східних земель України перебувала в складі Росії, що зумовило існування проросійських настроїв серед населення. Зрозуміло, що така історична спадщина створювала додаткові труднощі для вироблення ідентифікаційних критеріїв вже після розпаду СРСР і здобуття Україною незалежності. Тому для дослідження кризи української національної ідентичності важливо буде дослідити саме вплив російської пропаганди.

Перш ніж досліджувати інформаційний вплив на формування ідентичності українців, слід наголосити на тому, що великі авторитарні держави, такі, як Росія, для власного виживання шукають «ворога», бажано зовнішнього. Саме на нього буде відволікатися увага від корупції, зубожіння населення, відсутності будь-яких перспектив. Якщо такого ворога не існує, то його потрібно обов'язково створити. А допомогти у цьому можуть засоби масової інформації. Вони ж можуть допомогти сформулювати в суспільних уявленнях думку про необхідність захисту «свого» населення на територіях інших держав, про відновлення «історичної справедливості» та приєднання до себе нових територій. Прагнення зберегти свій вплив на пострадянському просторі виливається в політиці «захисту співвітчизників», що залишається одним з вразливих і одночасно одним із ключових чинників політики стосовно країн СНД, а особливо щодо України. У «Федеральной программе по поддержке соотечественников за рубежом» йдеться про те, що Росія, у випадку приниження прав співвітчизників, може використовувати

ти заходи для їх захисту, які передбачені міжнародним правом. Термін «співвітчизники» є доволі неоднозначним, і часто російськими політиками трактувався як «російськомовне населення», що сприяло втручанню у внутрішні справи інших держав. Тобто Росія цей етнічний сегмент української нації прагнула перетворити на власного «агента» впливу. Створення такого антиукраїнського образу включає наступні пункти: звинувачення у зраді, розвалі СРСР, відході від братської дружби, розриві економічних та культурних відносин; формування міфів стосовно загрози росіянам з боку України; формування з росіян «наднації», обґрунтування її «обраності», історичного призначення, що є продовженням політики СРСР; висміювання української мови, традицій, державних символів та ін.

Той факт, що Україна більше не є частиною потужної російської машини, викликає у більшості росіян незрозумілість, подив, а у деякого навіть жах. З їх погляду, Україна стає все менше «своєю» – вона йде до супротивника, потенційного ворога в обличчі США та ЄС. Тому ситуація, яку сьогодні можна спостерігати на Сході нашої держави, виникла не на порожньому місці. Це – результат довготривалих впливів російської пропаганди. Але для чого? Відповідь на це запитання можна знайти в праці американського політолога З. Бжезинського «Велика шахівниця». Аналізуючи наслідки розпаду Радянського Союзу, автор каже, що найболючішою була втрата України. Незалежність України позбавила Росію її домінуючої позиції на Чорному морі, де Крим і Одеса служили Росії життєво важливою брамою торгівлі на Середземномор'ї та й в усьому світі. «Україна, – підкреслює дослідник, – новий і важливий простір на євразійській шахівниці, є геополітичною віссю, тому що саме її існування як незалежної країни допомагає трансформувати Росію. Без України Росія припиняє бути європейською імперією. Росія без України все ще

могла б претендувати на імперський статус, але тоді вона б стала переважно азіатською імперською державою, цілком імовірно втягнутою у виснажливі конфлікти з пробудженими середньоазіатами, яких обурювала б утрата їхньої новоздобутої незалежності і яких підтримають дружні ісламські держави на півдні. Проте, якщо Москва здобуде контроль над Україною з її багатомільйонним населенням і величезними ресурсами, а також із виходом до Чорного моря, Росія автоматично знову здобуде необхідні засоби для того, щоб стати могутньою імперською державою, що охоплюватиме Європу і Азію. Втрата Україною незалежності матиме негативні наслідки для Середньої Європи, перетворюючи Польщу в геополітичну вісь на східному кордоні об'єднаної Європи» [1, с.133].

Загалом, аналіз тенденцій розвитку українсько-російських відносин в останній період показує, що небажання Росії бачити нашу країну в колі європейських держав набуло ознак цілеспрямованої стратегії. Це прослідковується в російських засобах масової інформації, а саме – у відкритому пропагуванні своїх імперських амбіцій, негативній характеристиці України. Так, зі слів президента РФ В.Путіна, «...Україна – це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її території – це Східна Європа, а частина, ще й значна, подарована нами» [8].

Потрібно розуміти, що сьогодні Росія веде гібридну війну проти України. Цей тип війни є якісно новим підходом до втілення військових стратегій, ключовим моментом яких є психологічна та інформаційна обробка місцевого населення, застосування жорсткої сили іміджевої дипломатії на підготовленому геопросторі держави. Це у свою чергу дало можливість не лише проводити активну приховану інтервенцію на Сході України, обмежуючись задалегідь добре підготовленими та нечисленними диверсійними групами, але й анексувати на свою користь окремі території, зокрема Крим. З метою формування у цих людей антиукраїнських настроїв

залучаються значні сили – спеціальні органи, Федеральні служби безпеки Росії, Міністерства зовнішніх справ, Інтернет, політичні партії та окремі політики, релігія та засоби масової інформації. Цікаво, що до цього переліку включаються не тільки державні органи й можливості кіно, театру, наочної агітації, книгодрукування тощо.

Варто зрозуміти, що стало передумовою такого потужного впливу Росії. Хотілося б погодитись з П. Шевчуком, що такими передумовами стали дружні взаємовідносини між країнами, тісні культурні, економічні та торгові взаємодії, певне ігнорування конфліктів щодо острова Тузла (2003р.) та газових конфліктів між компаніями НАК «Нафтогаз України» і «Газпром» та умов постачання природного газу з Росії до України, також його транзиту в Європу, підписання низки важливих державних угод, зокрема Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією [10, С.33]. Цікавим і водночас небезпечним є той факт, що Росія започаткувала розробку психотропної зброї та технологій інформаційного впливу, які пройшли успішну апробацію на населенні багатьох територій колишнього Радянського Союзу. Ця зброя спрямована на підкорення свідомості та спрямування її в потрібному руслі. Такий вплив російських медіа-технологій на території Криму, Півдня і Сходу України, значний попит жителів на російські теле- та радіопрограми дуже часто українською владою не розглядався як загроза національній безпеці. А це з часом призвело до деструктивного і дестабілізуючого впливу на свідомість громадян, а через свідомість – до зміни ставлення до самої України.

Російські теле- та радіоканали постійно використовували і використовують досі різні методики інформаційного впливу, зокрема надання вибіркової інформації, яка є корисною лише для Росії, надання дозованої інформації з одночасним викривленням ходу подій, надання міксу фактів та особистих думок і припущень в їхньому

контексті, інформаційний рефреймінг. Російські ЗМІ вдаються і до вживання забороненої міжнародним законодавством технології «25 кадрів». За допомогою таких прийомів журналісти намагаються впливати не лише на поведінку людини, а й на підсвідоме, в результаті чого індивід вважає, що він самостійно дійшов до певного висновку на основі власного життєвого досвіду та поінформованості. Як наслідок маємо таку картину: за результатами опитування Центру Разумкова, ще до подій Євромайдану українським ЗМІ довіряли 66% українців, а не довіряли – 29%. Відповідні показники щодо російських ЗМІ: 72% та 28% [6]. Це досить суттєвий факт, який показує ступінь недовіри власним мас-медіа і підтримки, власне, іноземних.

Перекручування фактів та виривання фраз з контексту чітко проявляється в явищі, яке отримало назву «кисельовщина». Дмитро Кисельов – відомий російський журналіст, генеральний директор російського міжнародного інформаційного агентства «Россия сегодня», але більше відомий широкому загалу як телеведучий програми «Вести с Дмитрием Киселёвым». Це, певно, найяскравіший приклад потужної пропаганди Росії. Гіперболізоване зображення дійсності, демонстрація в яскравих образах нісенітниць є тактичним засобом програми, оскільки, по-перше, відволікається власне населення від внутрішніх проблем, по-друге, формується негативний образ України в очах жителів сходу нашої держави, де телепрограма користується попитом серед місцевої аудиторії. Прикладом такого рефреймінгу є події, які відбувалися під час Всеукраїнського економічного форуму в Давосі. П. Порошенко демонстрував шматок автобуса, який був розстріляний терористами ДНР, а «Вести» Кисельова зобразили це як спробу продати за мільярди шмат автобуса, який «сами же каратели и продырявили под Волновахой» [4]. Цікаво прослідкувати мову і міміку телеведучого. Текст автора наближений до розмовного

стилю, що полегшує сприйняття інформації громадянами, а постійна активна жестикуляція руками і показ розгорнутих долонь в психології трактується як «я весь ваш і призначений тільки для вашої уваги». Після такого міксу психологічного впливу громадяни Росії та Сходу України з легкістю сприймали подану інформацію.

У якості маніпулятивної технології особливо часто застосовується навішування ярликів та стереотипів із метою дискредитації (морального приниження або осміяння) того чи іншого явища чи події у суспільній думці. Так, серед українських громадян, в тому числі російськомовних, було сформовано стереотип про США як «ворога номер 1» і основного партнера української влади. Так, Кисельов часто в своїх виступах вживає такі месиджі, як «США кроет нациков», «киевская хунта – убийцы», «Правый сектор – каратели». Такі технології впливу не просто створюють антиобраз для української влади та представників саме українського титульного етносу, а навмисне нагадують про те, що Україна поділяється на два ворожі табори, з яких проросійський Схід «харошие», а до «западенцев» формує агресивне ставлення і налаштовує на конфлікт з ними. В такому випадку сприяти формуванню у цих людей сприятливої національної ідентифікації майже неможливо. Мінусом з українського боку є те, що фахівці СБУ лише тепер демонструють докази використання російськими ЗМІ заборонених технологій, коли ланцюгова реакція в громадян вже запущена і ефект майже не відворотний.

Цікаві дослідження проводилися також німецьким Фондом Бертельсмана спільно з Варшавським Інститутом суспільної політики (ISP), які зробили висновок, що для жителів Сходу України, де значна частина проросійських громадян, характерні помірно високі значення індексу міжетнічної дистанційованості по відношенню до західноєвропейців – німців та французів, громадян США («американців») та канадців [5].

Враховуючи потужний вплив проросійської пропаганди через телебачення та ЗМІ, негативний стереотип щодо США почав формуватися і до жителів Західної України з її постійним прагненням бути ближчою до Європи. В найкращих традиціях Геббельса Росії вдалось переконати велику частину населення України, що на Майдані стоять одні американські агенти, неофашисти та міфічні «бандерівці», які прийдуть на схід і відберуть в усіх домівки. Тим не менш, майже в кожному випуску будь-яких новин російських ЗМІ йдеться про те, що США – ворог, Україна розпадається і «Росія фактично держит Україну на своїх руках». Після такого залякування проросійських громадян в Україні логічним є факт закликів для Великої імперії врятувати їх і ввести свої війська для захисту ніби від військ НАТО та «київської хунти».

Нав'язування вищеназваних стереотипів можна прослідкувати у опитуванні «Хто такі бандерівці і як вони виглядають?», яке провела телевізійна служба новин на телеканалі «1+1» у березні 2014 року. Кореспонденти цікавилися у жителів різних куточків України, хто такі «бандерівці». Загальна картина результатів дослідження виглядає наступним чином: більшість жителів Західних регіонів відповідали, що вони самі бандерівці, жителі Центру відповідали, що це звичайні люди, а ось жителі Східних регіонів та тих, де вплив Росії є найбільшим, відповідали, що це щось дуже страшне. Але цікавий факт: останні не змогли чітко описати негативні та «страшні» характеристики так званих «бандерівців», а лише відповідали, що вони несуть загрозу для життя. Українська влада, враховуючи суцільну брехню і викривлення фактів, навіть і не намагалась щось цьому протиставити. В результаті цього без бою був окупований Крим. Лише після анексії півострова українська влада почала вживати хоч якихось заходів для контрпропаганди. Та вони виглядали надто м'якими на фоні

того інформаційного потоку, який лився з російських ресурсів.

Думку щодо спотвореної картини реальності у ЗМІ поділяє К. Черкашин, кандидат політичних наук, доцент кафедри соціальних комунікацій та практичної політики Донецького національного університету, керівник соціологічної служби «Центр політичного аналізу та технологій». У своєму інтерв'ю для газети «Ракурс» від стверджував, що прихильників ДНР стало більше напередодні референдуму з двох причин: по-перше, були включені російські канали, і якщо раніше пропаганда йшла в одні ворота, то зараз є можливість порівнювати; по-друге, події, які відбувалися у Слов'янську, Одесі, Маріуполі і які в офіційних джерелах називалися «захопленнями терористів» зробили великий вплив на місцеве населення. Але люди тут знають, що ополченці – це їхні сусіди і виходить, що влада України бореться з населенням Донбасу [2].

Весь цей час інститут демократії ім. Пилипа Орлика проводив моніторинг регіональних ЗМІ у 8 регіонах, в тому числі у Донецькій області. Кожного дня на жителів Сходу виливається купа пропагандистського сміття. Працюють 10 новинних і більше 30-ти російських каналів; сепаратистських: «Оплот», «Новоросія», «Донецкая республика», «Луганск -24»; сайти, газети, які агітують вступати до лав ополчення, викликають ненависть до України та української армії, залякують легіонами НАТО. Так, за даними опитування Київського міжнародного інституту соціології на замовлення ГО «Телекритика», у самопроголошених «ДНР-ЛНР» підтримка месиджів російських ЗМІ суттєво вища, ніж у респондентів по інший бік фронту (у Харківській, Одеській, Херсонській, Донецькій та Луганській областях). 49% респондентів на окупованих територіях називають Майдан фашистським переворотом, 67% вбачають його причиною олігархічну змову та маніпуляції США [7]. Аналізуючи тексти сепаратистських новин,

ГЕОПОЛІТИКА УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

можна прослідкувати, що місцеве населення не ідентифікує себе з українцями, бо все, що вживається зі словом «українське», носить негативний характер. З цього випливає, що жителі окупованих територій не ідентифікують себе з українською нацією, але і не з громадянами Росії. Таким чином, можна говорити про існування окремої донецької, луганської змаргіналізованої ідентичності. В найближчому майбутньому скоріш за все будуть мімікрувати в залежності від обставин.

Для здійснення психологічного терору російською пропагандою використовуються не лише друковані ЗМІ та мережі ефірних й кабельних мас-медіа, але й Інтернет, електронні пошти тощо. Після війни Росії з Грузією 2008 року уряд Росії усвідомив, наскільки важливо управляти думками в Інтернеті, в тому числі на міжнародному рівні. Останнім часом для зомбування або навіщування ярликів активно почали використовуватися соціальні мережі. Найчастіше беруться одіозні, криваві та емоційні знімки з інших країн та подій і видаються за українські (рис 1,2.)

Рис. 1. Користувачі мереж активно поширюють фото маленької дівчинки біля вбитої жінки, описуючи його як фото подій в Донбасі. Але насправді це кадр з російсько-білоруської стрічки 2010 року «Брестська фортеця»

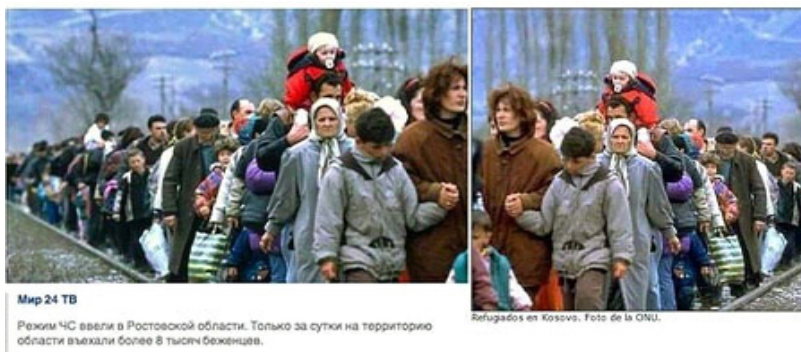

Рис. 2. Тут ми бачимо, як телеканал «Мир 24 ТВ» видає кадр із подій в Косово за переселення біженців із України

Перевірити «фейк» дуже легко: для цього потрібно використати пошук подібних зображень в сервісі Google. З початку української кризи журналісти насправді помітили, що кількість проросійських сюжетів, які написані за одним і тим же зразком, набагато збільшилася. У липні 2014 року в розпал української кризи анонімна російська група розповіла про існування «Агентства Інтернет-досліджень», де величезна кількість блогерів і коментаторів отримують зарплату і щодня працюють в соціальних мережах і електронних ЗМІ, впливаючи на думку користувачів Інтернету.

Подання інформації у вітчизняних ЗМІ значно програє російській стороні. За два десятки років своєї незалежності українцям не вдалося належним чином сформувати загальнонаціональні цінності і пропагувати їх через інформаційну політику. Негативні наслідки цього визріли та найбільше проявились у таких проблемних регіонах, як Донбас та АР Крим. Україна ніколи не вживала серйозних заходів щодо захисту свого інформаційного поля, хоча свого часу і була прийнята Доктрина інформаційної безпеки України, низка інших законодавчих і нормативно-правових актів. Вказана доктрина,

яка сприймалась як декларація офіційної державної позиції, висловлювала лише безпечний вимір інформаційної діяльності, однак окремі види інформаційних загроз, зокрема кіберзлочинність, інформаційний психологічний тероризм, технології НЛП, описані в ній фрагментарно. Логотип «Єдина країна / Единая страна» з'явився на екранах телевізорів лише після того, як Росія анексувала Крим. Але ж, про яку «єдиную страну» йдеться, якщо під цим логотипом майже щодня надалі транслюються російські телесеріали, в яких часто зображується ностальгія за Радянським Союзом. Ми по сьогодні не маємо власного каналу на міжнародній арені. Канал «1+1» створив «Ukraine Today», але він не має необхідних потужностей та фахівців.

У момент, коли військовий конфлікт розгорався повним ходом, через кабельні мережі продовжували поширюватися міжнародні версії російських телеканалів. І лише у вересні 2014 року Національна рада України з питань телебачення та радіомовлення повідомила про заборону 15 російських каналів. В список заборонених потрапили: «Первый канал. Всемирная сеть», «РТР-Планета», «НТВ-Мир», «Россия-24», «TVСІ», «Россия-1», НТВ, ТНТ, «Петербург-5», «Звезда», «Рен-ТВ», «РБК-ТВ», Life News, Russia Today, «История» [3]. Але, тим не менш, багато людей користуються супутниковим телебаченням, що не викоринює проблему із заборону телеканалів. Також Верховна Рада прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного простору України», в якому стверджувалося про заборону російських серіалів з героїзацією агресора. 18 березня він був підписаний Головою Верховної Ради і переданий на підпис Президенту. Але сам процес затягувався у зв'язку з баталіями, пов'язаними з «Опозиційним блоком». Оскільки закон не запрацював, то ефіри до цього часу наповнені російським змістом. Директори каналів від-

повідують на це тим, що таким чином хочуть повернути гроші за вже оплачені стрічки.

Висновки. Отже, для України гострота проблеми національної ідентичності знаменується не лише її внутрішніми чинниками, а й зовнішнім. Російська пропаганда довгий час супроводжувала історію України. Імперіалістична мета не змінилась, стали іншими лише засоби. Сьогодні РФ з метою контролю не лише території, а й свідомості громадян України веде гібридну війну, ключовим моментом якої є психологічна обробка жителів. Російські ЗМІ вдаються до використання різноманітних технологій впливу, зокрема подачі дозованої інформації, перекручування фактів та використання забороненого міжнародним законодавством метода 25 кадру. За допомоги цих методів російські спецпропагандисти активно спекулюють на проблемах реалізації гуманітарних прав російської етнічної та російськомовної спільнот в Україні. Силами «кисельовщини» та подібних комунікаційних каналів продовжується дискредитація політичного курсу України на європейську інтеграцію, підтримуються та посилюються антизахідні та антинаївські стереотипи, роздмухуються поодинокі випадки ксенофобських провокацій, перекручуються реалії, які подаються у вигідному для Росії ракурсі. Враховуючи відсутність інформаційної відсічі з боку українських ЗМІ майже без бою був анексований Крим і почались акції протесту в багатьох регіонах Сходу України, але у військовий конфлікт вони переросли лише там, де вплив Росії був найбільш відчутним – це Луганська і Донецька області. Так на території ЛНР та ДНР діють власні місцеві ЗМІ, які підтримують російську пропаганду. Таке інформаційне зомбування призвело до того, що жителі окупованих територій не ідентифікують себе з українською нацією і не вважають себе громадянами Росії. В результаті у жителів цих областей почала формуватись власна «донецька», «луганська» ідентичність, але як окремих республік поза

межами українських кордонів. З огляду на історичні особливості, відсутність заходів інформаційної безпеки південно-східні регіони виявилися найбільш вразливими до зовнішніх інформаційних впливів північного сусіда, на противагу західним та центральним регіонам, які в силу ціннісних орієнтацій не сприймали подібні інформаційні навіювання, формуючи власний психологічний бар'єр. Інформаційну війну можна подолати лише за умови, коли всі її інформаційні канали займають активну патріотичну позицію. І лише зважена стратегія інформаційної безпеки унеможливить подальше маніпулювання суспільною свідомістю та сприятиме захисту українського інформаційного поля.

Список використаних джерел

1. Бжезинський З. Велика шахівниця / Збігнев Бжезинський. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
2. Блудша М. Вихід із кризи на Сході України: розлучення чи порозуміння / М. Блудша // Ракурс. – 19 травня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.racurs.ua/532-doneck-kryza>
3. В Україні заборонили мовлення 15 російських каналів [Електронний ресурс] // ZN.ua – Режим доступу: http://dt.ua/UKRAINE/v-ukrayini-zaboronili-movlennya-15-rosiyskih-kanaliv-150581_.html
4. Кисельов: Новини України сьогодні [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=GePiz2zzjKg>
5. Регіональна толерантність, ксенофобія та екстремізм в Україні [Електронний ресурс] – Дослідження Київського міжнародного інституту прав людини і запобігання екстремізму та ксенофобії. – Режим доступу: www.ihrpex.org/upl/doc/zvit_jan_2013_58.doc
6. Результати соціологічного дослідження «Громадська думка: підсумки 2014 року» [Електронний ресурс] // Український центр політичних та економічних

- досліджень імені Олександра Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=573
7. Російська пропаганда перемагає на територіях, підконтрольних «ДНР–ЛНР» – соціологічне дослідження [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/rosiyska_propaganda_peremagaє_na_teritoriyakh_pidkontrolnim_dnrlnr_sotsiologichne_doslidzhennya/
 8. Топ-7 цитат Путіна про Україну [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://politiko.ua/blogpost69917>
 9. Фенинець Г. Феномен національної ідентичності у поглядах представників інтегрального, державницького та консервативного напрямку націоналізму початку ХХ століття / Г. Фенинець // Соціально-політичні студії. Вісник наукової думки студентів факультету суспільних наук Ужгородського національного університету. – 2015. – Випуск 6. – 136 с.
 10. Шевчук П. Інформаційно-психологічна війна Росії проти України: як їй протидіяти / П. Шевчук // Науковий вісник «Демократичне врядування». – 2014. – Випуск 13. – С. 30–40.